

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.1

Ярина Богів

кандидат економічних наук,
доцент кафедри конституційного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету "Львівська політехніка",
yaryna_bohiv@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5819-2023

БЕЗПОСЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

© Богів Я. С., 2019

Досліджено сутність безпосередньої демократії у контексті реалізації народного суверенітету. Обґрунтовано, що демократія участі є одним із найбільш ефективних та актуальних видів прямого демократичного врядування у сучасному світі. Різноманітність її інститутів дає змогу брати участь в управлінні державою кожному громадянину із достатнім рівнем правосвідомості.

Ключові слова: безпосередня демократія; вибори; демонстрації; мітинги; народний суверенітет; правотворчі ініціативи; референдум.

Ярина Богів

НЕПОСРЕДСТВЕННАЯ ДЕМОКРАТИЯ КАК ФОРМА РЕАЛИЗАЦИИ НАРОДНОГО СУВЕРЕНИТЕТА

Статья посвящена исследованию сущности непосредственной демократии в контексте реализации народного суверенитета. Обосновано, что демократия участия является одним из самых эффективных и актуальных видов прямого демократического управления в современном мире. Разнообразие ее институтов позволяет участвовать в управлении государством каждому гражданину, если он обладает достаточным уровнем правосознания.

Ключевые слова: непосредственная демократия; выборы; демонстрации; митинги; народный суверенитет; правотворческие инициативы; референдум.

Yaryna Bohiv

Associate Professor of the Department
of Constitutional and International Law
Lviv Politechnic National University
PhD in Economics

INTERVENTIONAL DEMOCRACY AS A FORM FOR THE REALIZATION OF PEOPLE'S SOVEREIGNTY

The article is devoted to the study of the essence of direct democracy in the context of the implementation of people's sovereignty. It is substantiated that democracy of participation is one of the most effective and actual types of direct democratic governance in the modern world. The diversity of its institutions makes it possible to participate in the management of the state by every citizen if he has a sufficient level of legal awareness.

Key words: direct democracy, elections, demonstrations, rallies, popular sovereignty, law-making initiatives, referendum.

Постановка проблеми. Трансформація суспільства та держави, поява принципово нових технологій та засобів комунікації призводять до необхідності перегляду уже набутих знань щодо сутності та можливостей прямого народовладдя. Пошук нового підходу до концепції безпосередньої демократії, який би відповідав вимогам часу, – необхідна умова подальшої ефективної реалізації народного суверенітету.

Аналіз дослідження проблеми. Дослідженням безпосередньої демократії, її сутності та форм займалися такі науковці, як І. Жаровська, Н. Заяць, В. Ковальчук, І. Куян, В. Погорілко, О. Проценко, О. Прієшкіна, В. Речицький, О. Скрипнюк, О. Щербанюк та інші.

Метою статті є з'ясування особливостей реалізації народного суверенітету за допомогою механізмів безпосередньої демократії.

Виклад основного матеріалу. За визначенням В. Погорілка, характерними ознаками безпосередньої демократії є: пряме волевиявлення громадян, що не опосередковується будь-яким державним органом; єдність волі й суб'єкта її вираження; особливе коло суб'єктів, притаманне праввідносинам, що виникають в процесі безпосередньої реалізації народного суверенітету; безпосередня участь громадян у прийнятті державних рішень; надання права участі в прийнятті рішень усім правоздатним громадянам; імперативний характер рішень, прийнятих вільним волевиявленням громадян у формі голосування, та відповідна форма їх правового закріплення [1, с. 50].

Погоджуємося із вітчизняним дослідником Ю. Барабашем, що перелік форм безпосередньої реалізації народного суверенітету є відкритим, оскільки після згадування таких інститутів демократії, як вибори та референдум, використовується конструкція “та інші форми безпосередньої демократії”, що має на меті підкреслити можливість існування інших каналів народного волевиявлення [2, с. 48–49].

Водночас поточна реалізація народного суверенітету через механізми безпосередньої демократії в більшості демократичних країн світу найчастіше відбувається за допомогою тих форм, які не передбачають прийняття остаточного рішення чи волевиявлення всього народу та реалізуються переважно на рівні місцевого самоврядування. Вони набагато доступніші та простіші у застосуванні, не потребують значних затрат часу та ресурсів, даючи змогу громадянам висловитись щодо питань державного управління. Необхідність подальшого дослідження таких форм реалізації народного суверенітету продиктована вимогою часу та зміною умов життя суспільства, невпинною глобалізацією і розвитком технологій, а також необхідністю прийняття оперативних рішень, які спираються на думку громадськості.

Аналізуючи пряму демократію, О. Скрипнюк виділяє два основні значення, в яких це поняття використовують у сучасній правовій і політичній науках. З одного боку, – це модель організації системи стосунків між державою та суспільством, яка передбачає обов'язкову участь всіх чи переважної більшості громадян у реалізації процесу державного управління. З другого боку, під прямою демократією розуміють не так певну модель демократії та демократичного врядування, як лише один зі способів участі народу в процесі державного управління [3, с. 125–126].

З практичного погляду видається неможливим забезпечити участь усього суспільства у прийнятті багатьох важливих рішень, з приводу яких думка народу мала б бути врахована. Отож, задля ефективної реалізації народного суверенітету у поточних питаннях управління державою, що стосуються окремих аспектів життя суспільства, інтереси народу цілком може виражати окрема група ініціативних громадян, яка бажає взяти участь у прийнятті певного рішення через ті чи інші законодавчо передбачені механізми. Це є проявом народного суверенітету, навіть якщо рішення таких громадян не матиме обов'язкового значення, а його виконання спиратиметься лише на рівень політичної та правової культури у державі чи в окремо взятому регіоні.

З цього приводу влучними вважаємо слова І. Жаровської щодо того, що у широкому розумінні державна влада встановлюється для створення справедливого співбуття суспільства. Хто, як не особистість, може визначити справедливість чи асправедливість створених нею ж інституцій? [4, с. 30]. Рациональна діяльність щодо реалізаційної ідеї прямого народовладдя передбачає свідому діяльність громадян, яку вони реалізують перманентно від імені певного суб'єкта прямого народовладдя і яка спрямована на вираження ними власної волі з певного питання шляхом волевиявлення через її трансформацію у юридично значущий акт, який входить до загальної системи правових актів [4, с. 31].

Отже, вираження народного суверенітету через волевиявлення не всього народу, а в деяких випадках лише його частини чи окремих громадян також можливе і не суперечить ідеї безпосередньої демократії. І навіть більше, розширення у такий спосіб переліку форм прямого народовладдя та їх детальне дослідження – це об'єктивна необхідність, зумовлена поступовим ускладненням суспільних відносин і потребою забезпечити ефективне демократичне врядування у сучасній державі.

Очевидно, що цілком доцільним у цьому контексті є використання терміна “учасницька” або “партисипативна демократія”. Лоуренс ЛеДюк під терміном “учасницька демократія” має на увазі середнє між двома класичними моделями – представницької та прямої демократії [5, с. 23].

Інші джерела містять загалом схожі визначення цього поняття. Так, демократія участі (інакше: демократія співучасті, партисипативна, партисипаторна демократія) – це такий вид демократії, який передбачає безпосередню участь членів територіальної громади в управлінні громадою (або громадян – в управлінні державою), тобто у процесах підготовки, ухвалення управлінських рішень та контролю їх реалізації [6]. Інтегральною характеристикою цієї теорії є широка суспільна партисипація, що являє собою свідому, активну політичну участь громадян у формуванні, виробленні та реалізації політичних рішень [7, с. 221].

До механізмів учасницької демократії, згідно з дослідженнями В. Кравчука, належать насамперед ефективна виборча система, транспарентність та прозорість публічної влади, громадський контроль її діяльності, громадська експертиза та різноманітні діалогові форми демократії із широким залученням громадян до процесу прийняття управлінських рішень у державі, що стають важливими чинниками підтримки довіри та авторитету громадянського суспільства до публічної адміністрації протягом усієї її каденції [8, с. 55].

Однак ефективна реалізація демократичних механізмів цього типу демократичного врядування, на думку А. Ковальова, вимагає від більшості членів суспільства високого рівня політичної освіченості та відповідальності, безперервного самовдосконалення у царині політико-культурних цінностей та норм [9, с. 181].

Реалізуючи народний суверенітет за допомогою механізмів демократії участі, громадяни реалізують належні їм можливості із безпосереднього управління державою у кількох сферах. Проаналізувавши дослідження Н. Заяць щодо видів діяльності народу з реалізації безпосередньої демократії, погоджуємось з тим, що цими сферами є установча діяльність, правотворча діяльність та сфера контролю.

Зміст установчої діяльності народу можна визначити як спосіб впливу на поведінку людей через запровадження, утвердження, узаконення, установлення певного суспільного стану речей, правового порядку в суспільстві [10, с. 175].

На переконання В. Ковальчука, установча влада є природним, невідчужуваним правом народу здійснювати свою суверенну волю установлювати, та у разі необхідності захищати, основоположні принципи державного та суспільного ладу. Установча влада реалізується через суверенне право народу безпосередньо визначати принципи, на яких повинна функціонувати публічна влада та правила співіснування всіх членів спільноти всередині держави [11, с. 348–349].

Правотворча діяльність народу, крім безпосереднього залучення громадян до участі в прийнятті й ухваленні правових актів, сприяє утвердженню публічності, легітимності та гласності влади [10, с. 178–179].

Безпосередній контроль народу за державою реалізується через різноманітні інститути прямої демократії, а саме: всенародні голосування (референдуми, плебісцити); громадські (народні, місцеві) обговорення проєктів законів, рішень органів державної влади й управління; сходи і збори громадян за місцем їх мешкання; громадські ініціативи; громадські експертизи; акти громадської непокори (політичні страйки, пікетування, масові демонстрації, публічні звернення тощо) [10, с. 181].

Отже, концепція учасницької демократії передбачає широкий підхід до безпосередніх форм реалізації народного суверенітету. Зокрема, він може бути реалізований за допомогою референдуму, виборів, відкликання обраних представників, зборів, правотворчої ініціативи, звернень громадян, мітингів, демонстрацій, походів, пікетувань тощо. Метою та результатом застосування цих форм партисипативної демократії не завжди є прийняття певного загальнообов'язкового акта-рішення, що виражає суверенну волю народу (як у випадку реалізації народом своєї установчої влади). Проте вони завжди передбачають висловлення громадянами своїх поглядів та думок із певного питання, що здатні впливати на політику держави та ґрунтуються на рівні їхньої освіченості та правової культури. На нашу думку, це теж є очевидним проявом народного суверенітету, що найчастіше спостерігається у сферах правотворчості та громадського контролю, особливо на місцевому рівні.

Отже, залучення кожного громадянина до управління державою за допомогою механізмів учасницької демократії, безумовно, – необхідний крок до ефективного врядування, ґрунтованого на народному суверенітеті. Однак це також потребує певних ресурсів правосвідомості та правової культури, які б зробили таке врядування раціональним, розумним та в інтересах народу.

Розглянемо референдум у контексті реалізації народного суверенітету. Більшість науковців погоджуються з В. Погорілком у тому, що референдум є пріоритетною формою безпосередньої демократії, зміст якої полягає у прийнятті громадянами України нормативних положень Конституції, законів та інших найважливіших рішень загальнодержавного та місцевого значення шляхом голосування [1, с. 41].

Одним із основних інструментів реалізації права народного суверенітету і легітимізації владних рішень називає референдум також О. Дашковська. Це здійснюється як прийняттям законів під час референдуму, так і підтвердженням рішень органів державної влади з питань, що належать до виняткової компетенції референдумів через надання їм вищої юридичної сили [13, с. 237].

Отже, створення у державі належних умов для проведення референдуму є необхідним фундаментом для реалізації народного суверенітету, що не лише забезпечуватиме вираження народної волі, але й на найвищому рівні гарантує ефективну співпрацю громадян та влади в процесі управління країною. Втім, така роль референдуму доволі легко може бути нівельована низкою несприятливих факторів. Очевидно, що основним з них є відсутність політичної волі чинної влади щодо належного врегулювання відносин, пов'язаних із проведенням цієї демократичної процедури. Також до цих факторів належить відсутність сильного та дієвого громадянського суспільства, здатного відстоювати свої інтереси.

Водночас погоджуємося з тим, що референдум у будь-якій країні світу буде ефективним лише за підтримки широкими верствами населення; якщо матиме чітко виражену соціальну мету; якщо громадська думка не буде дезорієнтована псевдодемократичними гаслами і закликами; і, нарешті, якщо будуть створені всі необхідні організаційно-технічні й інші умови для підготовки і проведення всенародних опитувань [13, с. 240].

Звичайно, проведення референдумів потребує значних адміністративних та фінансових ресурсів. Проте з позиції демократичного державного режиму важливі не так частота їх проведення, як загалом принципова можливість мобілізувати народ до обговорення певного питання державного значення. Інакше кажучи, визначальним є право народу на висловлення своєї суверенної волі шляхом проведення референдуму та наявність ефективного механізму його реалізації.

Угорський дослідник А. Шайо небезпідставно вважає, що референдум також може бути дестабілізуючим фактором, якщо конституція не визначає його призначення, якщо, образно кажучи, не “знезаражує” його, позбавляючи ілюзії, що в ньому втілюється суверенна, безапеляційна за безпосередністю воля народу [14, с. 73].

6 листопада 2012 р. Верховна Рада України прийняла Закон України “Про всеукраїнський референдум” № 5475-VI, у якого були як прихильники, так і противники [15]. На думку В. Венгера, ціла низка положень цього закону не тільки не відповідають загальним принципам права та фундаментальним вимогам Конституції України, але й організаційно унеможливають здійснення народовладдя [16, С. 30].

Іншу думку з цього приводу висловлює О. Речицький. На його думку, Верховна Рада України, ухвалюючи Закон України “Про всеукраїнський референдум” від 6 листопада 2012 року, не порушила чинний порядок внесення змін до Конституції України, а встановила мінімальні законодавчі гарантії відновлення повновладдя народу на випадок його узурпації Українською державою, її органами або посадовими особами. [17, с. 173–174].

Проте вже 26 квітня 2018 р. Конституційний Суд України, виявивши порушення визначеної Конституцією України процедури розгляду і ухвалення Закону № 5475, встановивши нелегітимність його мети та невідповідність його положень вимогам Конституції України, дійшов висновку, що Закон № 5475 повністю суперечить Конституції України [18].

Отже, сьогодні український народ залишився без важливого інструменту реалізації свого суверенітету, хоч негативні наслідки цієї ситуації не завжди очевидні. Вони можуть виражатися не лише в неможливості прийняття певного рішення за допомогою всенародного голосування, але й у формуванні такої правової та політичної культури суспільства, у якій референдум як спосіб вираження волі народу не сприйматиметься як необхідність.

Загалом байдуже ставлення суспільства до відсутності можливості реалізувати свою суверенну волю через проведення місцевого чи всеукраїнського референдуму, на нашу думку, демонструє рівень правової свідомості українців. Зокрема, ця ситуація свідчить про недостатньо розвинену правову ідеологію українського суспільства, що призводить до неможливості раціональної оцінки правової та політичної ситуації в державі.

Ще однією формою безпосередньої демократії, що забезпечує реалізацію народного суверенітету, є вибори до органів вищої державної влади. Вибори є поширенішою, ніж референдум, формою реалізації народного суверенітету, адже відбуваються у державі з певною періодичністю і так чи інакше залучають до процесів державного будівництва значну частину громадян. Втім, забезпечення ефективного та об’єктивного формування народної волі на виборах є результатом дотримання цілої низки умов. Існує велика кількість ризиків, пов’язаних із застосуванням цієї форми народовладдя.

Якісне нормативно-правове забезпечення виборчого процесу є очевидною необхідністю у контексті реалізації народного суверенітету. В Україні це питання особливо актуальне, адже незабаром на зміну суперечливим і розрізненим нормативно-правовим актам, що регулюють проведення виборів сьогодні (Закони України “Про вибори Президента України”, “Про вибори народних депутатів України”, “Про місцеві вибори”, “Про Центральну виборчу комісію”, “Про Державний реєстр виборців”), сподіваємося, буде прийнятий новий Виборчий кодекс.

Головна мета Виборчого кодексу, на думку І. Дробуш, полягає у тому, що владу, нарешті, потрібно позбавити можливості для виборчих маніпуляцій. У цьому сенсі Виборчий кодекс у вигляді єдиного документа повинен запобігти різній інтерпретації положень виборчих законів під час їх практичного застосування у тій чи іншій виборчій компанії. Він уніфікує виборчі стадії та виборчі процедури, забезпечивши упорядкування та регулювання виборчих правовідносин [19, с. 42].

Дослідники зазначають, що проєкт Виборчого кодексу України, схвалений у першому читанні 7 листопада 2017 р., передбачає принципово нову виборчу систему на парламентських і місцевих виборах. Проєктом запропоновано проводити вибори народних депутатів України на засадах пропорційної системи за “відкритими” виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій [19, с. 43].

Зважаючи на особливості проведення виборів Президента України 2019 р., прийняття такого нормативно-правового акта, як Виборчий кодекс, є справді необхідним заходом на шляху до забезпечення реалізації народного суверенітету. Народ України, як показала практика, готовий

висловлювати свою волю із питань формування вищих органів державної влади, проте громадянам все ще не досить зрозумілі правові та політичні межі виборчого процесу, а унаслідок рівня правової обізнаності та культури на їхній вибір впливає безліч побічних факторів. Виборчий кодекс може не лише стати ефективним засобом нормативного регулювання виборів, але й спростити розуміння цієї демократичної процедури для самих виборців.

Не викликає сумніву той факт, що вибори Президента 2019 р. супроводжувались потужною хвилею інформаційного тиску на виборців. Це істотно перешкоджало, на нашу думку, їх вільному волевиявленню, а отже, і реалізації народного суверенітету. З цього приводу Венеціанська комісія стверджує, що для виборців свобода формування своєї волі вимагає від держави дотримуватись свого обов'язку нейтральності, зокрема у питаннях доступу до засобів масової інформації, плакатів, права публічних демонстрацій та фінансування партій і кандидатів [20, С.29]. Як показує виборча практика в Україні, обов'язком держави повинно бути не лише ефективне законодавче забезпечення рівності кандидатів чи партій у доступі до засобів масової інформації, але і забезпечення проведення ними чесної виборчої кампанії, що унеможливила б поширення неправдивої, двозначної чи оманливої інформації. Лише так виборець може зробити усвідомлений вибір, у якому потім не буде розчарований. Важливою умовою здійснення такого вибору є раціональний підхід виборців до виборчого процесу, джерелом якого є належний рівень правової свідомості.

Ще однією особливою формою безпосередньої демократії, джерелом якої є народний суверенітет, є громадянська непокора або громадянський протест. Це публічна, ненасильницька, свідомо політична діяльність, яка, однак, спрямована проти нелегітимних дій та актів державної влади і здійснюється, як правило, з метою змін у законодавстві чи в політиці державної влади [21, с. 229].

Цей спосіб вираження народного суверенітету передбачає спільну активність громадян у вираженні свого незадоволення становищем у державі. Водночас дії громадян все ж повинні мати певні правові межі, які забезпечили б демократичний характер вказаної форми народного волевиявлення. Проведення акцій громадянського протесту в згаданих межах з очевидних причин є доволі складним завданням. Його реалізація водночас свідчить про сформованість та виваженість підстав для застосування такої форми безпосередньої демократії та є ознакою громадянського суспільства.

Право народу на громадянську непокору, на думку дослідників, логічно впливає із принципу народного суверенітету, який закріплено у ст. 5 Основного Закону [21, с. 229]. Вітчизняний дослідник В. Кравчук обґрунтовує думку, що громадянська непокора є однією з форм учасницької демократії, яка спрямована на відстоювання вищих людських та суспільних принципів буття, характеризується публічністю та мирністю дій щодо виявлення незгоди з конкретним рішенням та діями влади свідомого члена суспільства, однак чиниться із порушенням закону та добровільним прийняттям учасником діяння усіх пов'язаних із цим юридичних наслідків [8, с. 59].

Зріле громадянське суспільство, як слушно стверджує В. Ковальчук, неможливе без адекватного сприйняття такого явища, як громадянська непокора, а воно може стати попередженням політичній еліті, коли її непопулярна політика загрожує інтересам великої кількості людей [22, с. 61]. Визначальними тут є причини, що спонукали людей висловлюватися і діяти. Зосередження цих причин на правових та політичних принципах та цінностях, а не на політичних персоналіях чи популістичних гаслах, є справжнім проявом народного суверенітету та ознакою громадянського суспільства.

У контексті реалізації народного суверенітету за допомогою форм прямого народовладдя не можна оминати увагою інститут народної ініціативи. Адже, як пише А. Крутько, значний та ефективний прояв народного суверенітету можна спостерігати у народних ініціативних формах участі, які не лише відображають загальну волю народу та забезпечують безпосередню участь громадян в управлінні державними справами (як за реалізації інституту виборів і референдуму), а й дають можливість кожному громадянину реалізовувати творчий та законодавчий потенціал [23, с. 43]. Водночас народна ініціатива передбачає високий рівень правової освіченості значної частини суспільства.

Серед різновидів народної ініціативи виділяють інститут законодавчої народної ініціативи, референтної ініціативи, народне вето, а також інститут відкликання. За умови ефективного правового регулювання інституту народної ініціативи та належного рівня правосвідомості суспільства ці форми демократичного режиму можуть забезпечити мирне та продуктивне вираження волі народу.

Висновки. Отже, в сучасному світі реалізація народного суверенітету через механізми учасницької демократії відбувається за допомогою доволі простих та доступних форм. Її інструментами можуть бути референдуми, вибори, відкликання обраних представників, збори, правотворчі ініціативи, звернення громадян, мітинги, демонстрації, походи, пікетування тощо. Це способи народного волевиявлення, що передбачають можливість висловитись не лише всьому суспільству чи його більшості, а дають змогу брати участь в управлінні державою кожному громадянину, якщо він володіє достатнім рівнем правосвідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2000. 248 с.
2. Барабаш Ю. Г. Нариси з конституційного права: зб. наук. пр. Харків: Право, 2012. 160 с.
3. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ: Логос, 2006. 368 с.
4. Жаровська І. М. Правова природа народовладдя. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4(1). С. 26–34.
5. ЛеДюк Л. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2002. 160 с.
6. Посібник з розвитку громад: практичний poradnik для небайдужих / кол. авт.: Л. О. Єльчева, І. М. Ібрагімова та ін. К., 2007. 458 с. URL: <http://www.moodle.socosvita.kiev.ua/moodldata/filedir/a6/28/a628cbb2bd638dfa8292e2d148843d55005b73a2>.
7. Проценко О. В. Демократія в сучасній Україні – партисипаторна чи делегативна, “сильна” чи “крихка”? Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / гол. ред. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. Одеса : Національний університет “Одеська юридична академія”: Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2012. Вип. 44. С. 220–229.
8. Кравчук В. М. Право народу на громадську непокору та опір у забезпеченні сучасної демократії // *Публічне право*. 2017. № 2. С. 55–63.
9. Ковальов А. Партисипаторний напрям демократії як предтеча деліберативного підходу. *Вісник Львівського університету*. 2018. № 17. С. 180–186.
10. Заяць Н. В. Основні види діяльності народу з реалізації безпосередньої демократії. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 173–186.
11. Ковальчук В. Б. Установча влада та конституційна реформа в Україні. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія: *Юридичні науки*: зб. наук. праць. 2016. № 850. С. 346–352.
12. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2000. 248 с.
13. Дашковська О. Референдум як інститут безпосередньої демократії: досвід зарубіжних країн. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 1. С. 235–240.
14. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). Москва: Юристь, 2001. 292 с.
15. Закон України “Про всеукраїнський референдум” № 5475-VI від 06 листопада 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17>.
16. Венгер В. М. Всеукраїнський референдум як інструмент обмеження повноважень парламенту. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 29–34.
17. Речицький В. До питання про конституційно-правові гарантії народного суверенітету в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4. С. 168–177.
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про всеукраїнський референдум” від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18>.
19. Дробуш І. В. Перспективи прийняття Виборчого кодексу України в контексті реформування виборчого законодавства. Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 1. С. 42–46.
20. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету міністрів, Конгресу місцевих

і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-ге, випр. і доповн. К., 2009. 500 с. 21. Ковальчук О. Б. Право на громадський протест як основоположне право людини та конституційні механізми його реалізації. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. 2014. № 807 : Юридичні науки. С. 226–230. 22. Лященко О. О. Громадянська непокоря як явище в суспільно-політичному житті суспільства та її вплив на державне управління. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2014. № 3. С. 57–64. 23. Крутько А. Л. Народна законодавча ініціатива: теоретико-правовий аспект: дис. канд. юр. наук : 12.00.01. Харків, 2017. 248 с.

REFERENCES

1. Pohorilko, V. F., Fedorenko, V. L. (2000). *Referendums in Ukraine: history and modernity* [Referendums in Ukraine: History and Modernity]. Kyiv: In-t derzhavy i prava NAN Ukrainy.
2. Barabash, Yu. H. (2012). *Narysy z konstytutsiynoho prava*: zb. nauk. pr. [Essays on Constitutional Law: Coll. Sciences. Ave]. Kharkiv: Pravo. 3. Skrypnyuk, O. V. (2006). *Demokratiya: Ukrainina i svitovy y vymir (kontseptsiyi, modeli ta suspilna praktyka)* [Democracy: Ukraine and the world dimension (concepts, models and social practice)]. Kyiv: Lohos. 4. Zharovska, I. M. (2012). *Pravova pryroda narodovladdya* [Legal nature of democracy]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav -Bulletin of the Kharkiv National University of Internal Affairs*, 4(1), 26–34.
5. LeDyuk, L. (2002). *Uchasnytska demokratiya: referendumy u teorii ta na praktytsi* [Participatory democracy: referendums in theory and practice]. Kharkiv: Tsentr osvitynikh initsiatyv. 6. Yelcheva, L. O., Ibrahimova, I. M. (2007). *Posibnyk z rozvytku hromad: Praktychnyy poradnyk dlya nebayduzhykh* [Development Handbook: A Practical Advisor for the Indifferent]. moodle.socosvita.kiev.ua. Retrieved from <http://www.moodle.socosvita.kiev.ua/moodledata/filedir/a6/28/a628cbb2bd638dfa8292e2d148843d55005b73a2>. 7. Protsenko, O. V. (2012). *Demokratiya v suchasniy Ukraini - partysypatorna chy delehatyvna, "sylna" chy "krykhka"?* [Democracy in Contemporary Ukraine Partisipatory or Delegative, Strong or Fragile?]. Odesa: Natsionalnyy universytet "Odeska yurydychna akademiya": Pivdenoukrayinskyy tsentr hendernykh problem. Odesa: National University "Odessa Law Academy": South Ukrainian Center for Gender Issues, 44, 220–229. 8. Kravchuk, V. M. (2017). *Pravo narodu na hromadsku nepokoru ta opir u zabezpechenni suchasnoyi demokratiyi* [The Right of the People to Public Disobedience and Resistance in Securing Modern Democracy]. *Publichne pravo – Public Law*, 2, 55–63.
9. Kovalov, A. (2018). *Partysypatornyy napryam demokratiyi yak predtecha deliberatyvnoho pidkhodu* [Partisipatory direction of democracy as a precursor of the deliberative approach]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Bulletin of the University of Lviv*, 17, 180–186. 10. Zayats, N. V. (2018). *Osnovni vydy diyalnosti narodu z realizatsiyy bezposerednoyi demokratiyi* [Basic activities of the people on realization of direct democracy]. *Naukovyy visnyk Natsionalnoyi akademiyi vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 3, 173–186. 11. Kovalchuk, V. B. (2016). *Ustanovcha vlada ta konstytutsiyna reforma v Ukraini* [Constituent power and constitutional reform in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politehnika". Seriya: Yurydychni nauky: zbirnyk naukovykh prats – Bulletin of the National university "Lviv Polytechnic". Series: Law: Collection of scientific works*, 850, 346–352. 12. Pohorilko, V. F. (2000) *Referendums in Ukraine: history and modernity*. Kyiv: In-t derzhavy i prava NAN Ukrainy. 13. Dashkovska, O. (2010). *Referendum yak instytut bezposerednoyi demokratiyi: dosvid zarubizhnykh krayin* [Referendum as an institute of direct democracy: experience of foreign countries]. *Visnyk Akademiyi pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1, 235–240. 14. Shayo, A. (2001). *Samoogranicheniye vlasti (kratkiy kurs konstitutsionalizma)* [Self-restraint of power (a short course of constitutionalism)]. Moskva: Yurist'. (in Russian). 15. *Zakon Ukrainy "Pro vseukrayinskyy referendum"* № 5475-VI vid 06 lystopada 2012 roku [Law of Ukraine "On All-Ukrainian Referendum" No. 5475-VI of November 6, 2012]. (n.d.) zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17>. 16. Venher, V. M. (2015). *Vseukrayinskyy referendum yak instrument obmezheniya povnovazhen parlamentu* [All-Ukrainian referendum as a tool for limiting the powers of parliament]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky. – Scientific notes of NaUKMA*.

Law., 168, 29–34. 17. Rechytskyy, V. (2016). *Do pytannya pro konstytutsiyno-pravovi harantiyi narodnoho suverenitetu v Ukraini* [On the question of constitutional and legal guarantees of popular sovereignty in Ukraine]. *Visnyk Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy*–Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine, 4, 168–177. 18. *Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiynym podanniam 57 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrainy (konstytutsiynosti) Zakonu Ukrainy “Pro vseukrayinskyy referendum” vid 26 kvitnya 2018 roku № 4-r/2018* [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of 57 People’s Deputies of Ukraine on compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Law of Ukraine “On All-Ukrainian Referendum” of April 26, 2018 # 4-r / 2018]. (n.d.) zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18>. 19. Drobush, I. V. (2018). *Perspektyvy pryynyattya Vyborchoho kodeksu Ukrainy v konteksti reformuvannya vyborchoho zakonodavstva* [Prospects for the adoption of the Election Code of Ukraine in the context of electoral law reform]. *Porivnyalno-analitychne pravo – Comparative – analytical law*, 1, 42–46. 20. Klyuchkovskij, Yu. (Eds). (2009). *European democratic achievements in the field of suffrage*: Proceedings of the Venice Commission, Parliamentary Assembly, Committee of Ministers, Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe. Kyiv. 21. Kovalchuk, O. B. (2014). *Pravo na hromadskyy protest yak osnovopolozhne pravo lyudyny ta konstytutsiyni mekhanizmy yoho realizatsiyi* [The right to public protest as a fundamental human right and constitutional mechanisms for its realization]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politehnika” – Bulletin of the National University “Lviv Polytechnic”*, 807, 226–230. 22. Lyashchenko, O. O. (2014). *Hromadyanska nepokora yak yavyshe v suspilno-politychnomu zhytti suspilstva ta yiyi vplyv na derzhavne upravlinnya* [Civil disobedience as a phenomenon in the social and political life of society and its influence on public administration]. *Derzhava ta rehiony. Seriya: Derzhavne upravlinnya – State and Regions. Series: Public Administration*, 3, 57–64. 23. Krutko, A. L. (2017). *Narodna zakonodavcha initsiatyva: teoretyko-pravovyy aspekt* [The People’s Legislative Initiative: Theoretical and Legal Aspects]. Candidate’s thesis. Kharkiv.

Дата надходження: 15.05.2019 р.